ספר שבלי הלפט: הצצה מעבר לכתפו של המחבר

מאת פרופ' שמחה עמנואל

מורה נבוכים ושל חיבורים אחרים של הרמב"ם, ובהם ניכרות היטב התלבטויותיו של המחבר, הן בתוכן הן בניסוח. נוסף על זה יש בידינו רוב פירוש המשנה של הרמב"ם, אף הוא בכתיבת ידו – כתב יד שמלווה באלפי הגהות, מחיקות והוספות ששיבץ הרמב"ם בחיבורו במהלך השנים.

חכם אחר, שחזרותיו ותיקוניו טרם נחקרו כמעט כלל, הוא ר' צדקיה בן אברהם הרופא מרומי. ר' צדקיה כתב חיבור גדול בהלכה, "שבלי הלפט", שהוא ספר ההלכה החשוב ביותר שנכתב על אדמת איטליה בימי הביניים. זמנו של החיבור ידוע כמעט במדויק. ר' צדקיה מזכיר בדבריו את שרפת התלמוד בפריז, שאירעה (לדבריו) בשנת 1244, וכתב היד המתוארך הקדום ביותר של הספר נכתב בשנת 1260. ניתן אפוא לקבוע בבטחה את זמנו של הספר לאמצע המאה השלוש-עשרה, בשנת 1250 לערך.

חוקרים העוסקים בכתביהם של קדמונים, ובייחוד בחיבורים שבכתבי יד, אינם מתעניינים רק בחשיפת החיבורים עצמם. שאיפתם של החוקרים היא לחשוף גם את לבטיו של המחבר, את ניסוחיו הראשונים, את המחיקות ואת ההוספות שעשה בחיבורו – בתוך כדי הכתיבה ואף לאחר השלמת החיבור, ובמילים אחרות: להציץ מעבר לכתפו של המחבר בעת שישב ליד שולחן עבודתו ולשחזר את מהלך כתיבת החיבור.

זו כאמור שאיפתו של החוקר, אך בדרך כלל אי אפשר להגשימה, משום שלא הגיעו לידינו כתיבותיהם האוטוגרפיות של מרבית החכמים בימי הביניים. הדוגמה המובהקת ביותר לכתיבות אוטוגרפיות ששרדו בידינו היא זו של ר' משה בן מימון (הרמב"ם). גניזת קהיר שימרה לנו דפים אחדים מהטיוטות של ספר משנה תורה, של ספר

ששון היה הראשון להעיר שבכ"י לונדון יש מגוון של הערות בגיליון, שחלקן נראות כהוספות של המחבר עצמו (הגהות אחרות נוספו בכתב היד בזמן מאוחר יותר). על כך יש להוסיף עניין חשוב יותר: יש בכתב היד קטעים אחדים שסומנו למחיקה, והם אינם מצויים במרבית כתבי היד האחרים של ספר "שבלי הלקט". קטעים אלו מייצגים הן את כתיבתו הראשונה של המחבר והן את החלטתו בזמן מאוחר יותר למחוק אותם מספרו (שהרי לא יעלה על הדעת שאדם אחר החליט מדעתו למחוק קטעים אלו). כך למשל אנו מוצאים בדיון בהלכות נטילת ידיים:

ירושלמי בברכות פרק קמא, אמ' ר' יוסי ביר'בי בון כל מי שתוכף לסמיכה שחיטה אין הפסול נוגע באותו קרבן, וכל מי שהוא תוכף לנטילת ידיים ברכה אין השטן מקטרג באותה סעודה, וכל מי שהוא תוכף לגאולה תפילה אין השטן מקטרג באותו היום (סוף סי' קלה, דף 144ב).

על הפסקה הזאת כולה מתח משהו קווים כדי לציין שיש למחוק אותה, וכתב בגיליון: "אין זה מקומו". פסקה זו חסרה בכל שאר כתבי היד של ספר "שבלי הלקט" (למעט כ"י מוסקבה שיידון להלן, שאף בו נכתבה הפסקה ונמחקה). דוגמה זו ואחרות כמותה מלמדות כי כ"י לונדון משקף את כתיבתו הראשונה של ר' צדקיה, וכי לאחר זמן הוא, או משהו מטעמו, עשה בו תיקונים ושינויים.

כתב יד נוסף של ספר "שבלי הלקט", שייטכן מאוד שהוא חשוב אפילו יותר מכ"י לונדון, הוא כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 184. כתב היד איננו מתוארך, וכנראה משום כך טרם נחקר עד היום. בסופו של כתב היד יש כמה רשימות בעלים, שמלמדות שכתב היד נמכר פעמיים עד שנת 1322. מסתבר אפוא שהוא הועתק במאה השלוש-עשרה, סמוך מאוד לזמנו של המחבר. ◀

ספר "שבלי הלקט" מורכב משתיים-עשרה חטיבות ("ערוגות", בלשונו של המחבר), ובהן 372 סימנים, והוא עוסק בהלכות תפילה, ברכות, שבת וחגים. על אלה הוסיף המחבר עוד כמה נספחים: הלכות שמחות (=אבלות), מילה, ציצית, תפילין, שחיטה וטרפות. ספר "שבלי הלקט" זכה בימי הביניים לשלל עיבודים: ספר "שבלי הלקט הקצר", ספר "תניא" ועוד. בזיקה שבין ספר "שבלי הלקט" לעיבודיו השונים דנו בהרחבה חוקרים שונים, שאף ניסו למצוא את זהותם של החכמים (המאוחרים לר' צדקיה) שעיבדו את הספר. בדבריי כאן אני מבקש להתמקד בעניין שונה: במלאכת כתיבתו של ספר "שבלי הלקט" עצמו.

במקום אחר דנתי בקובץ ליקוטים של ר' צדקיה מרומי שהשתמר בכתב יד שניתן להחשיבו למעין מהדורה קמא של ספר "שבלי הלקט". ר' צדקיה אסף בקובץ הליקוטים שלו קטעים מחיבורים שונים של חכמי ימי הביניים וסידר אותם על פי נושאים. בבוא היום שילב ר' צדקיה את מרבית הקטעים הללו בספר "שבלי הלקט", אך שם הרחיב הרבה את היריעה, הביא את סוגיות התלמוד, הוסיף דברים מחיבורים רבים נוספים, נשא ונתן בדברי המחברים שלפניו ואמר אף את דעתו שלו. כתב יד זה – שאיננו בכתיבת המחבר והשתמר רק בהעתקה מאוחרת – מלמדנו רבות על שיטות העבודה של ר' צדקיה וכיצד אסף לָבְנִים כדי לבנות את חיבורו הגדול. אך קובץ ליקוטים זה רחוק מרחק רב מספר "שבלי הלקט" המצוי בידינו. ואילו בדבריי כאן מבקש אני להתמקד בשינויים שעשה ר' צדקיה בחיבורו **לאחר** שהשלים את כתיבתו.

ספר "שבלי הלקט" מצוי בידינו בכתבי יד רבים. החשוב שבהם, כך היה מקובל עד היום, הוא כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 13705 (לשעבר: ששון 539), שהועתק בשנת 1260. דוד סלימאן

לפירות כדמותם בפרק כל הבשר. (בברכת המזון נמי לא שייכי לא
 חובה ולא רשות. אבל תפילה דדחמי היח חסדי הרשות בדם לחזור
 ולהתפלל אם יכלין לחדש דבר חפילו למזון דלת ליה דר' יוחנן דתנא
 ולוחי שיתפלל אדם כל היום כולו. וכל שכן לר' יוחנן. והא דתנא
 יכול תפלל אדם כל היום כולו כבר מפורש על ידי דעל וזימנן תלת
 ביומא הוה מחובה דוחקא ממעט ליה. ובלא חידוש נמי חס לא
 כיון בראשונה משמע סוף פרק תפילה השחר. שדאוי לחזור ולהתפלל
 שניה. הילכך כיון דשייכי קצת בתפילה חפילו רובם התפללו כבר
 הדרי ומצדדי. ורדאית במסכת גזולים בתורה אנשי מעשה עשים
 כן וכתלן באילן גדול רבוט יעקב מכ. ואיט נאמר דוס הוגד לר'
 טעמן אמנס יש פנס לדבר כאשר כתבנן. ואנש שכתב יוחי
 בשם דר' מאיר ר' דבענן רובא דמיבד סבירא הולכת בדבריה. הרב
 ר' אביגדור ר' דחפילו אי לא הו' שייכי כלל לתפילה אונס מהתפלל
 כבר מותרין להשלים מיניין אך שיהא החזן נאמן שלח התפללו
 וס מי שהתפלל וענה קדיש חו' קדושה ומצי' כיבד מתפללין בבגדי
 אחר לא ענה עמהם קדיש און ברכו חו' קדושה חו' חס אסור הו' חו'
 לשמוע קדוש שמע בברכותיה חו' י' ברכות מפי חזן אחר. וחלח
 גדולה מזאת. כחן ששאח את כפיו וחתרמו ליה יבברא וחריטא
 חוזר ומבד. כל שכן בזה שמומר להשלים מיניין עשרה ואנש שסבר
 התפלל שהרי איין שינוי טן יחיד לביבד לא לענה קדיש חו' ברכו חו'
 קדושה.

חו' רב יהודה לא ישאל אדם צרכו לא בשלש ראשונות ולא
 בשלש אחרונות. וכתב רבינו חננל ז"ל. קום
 להו לרבך דליחיד. אבל שאילות ששונאלין ה' סבור כגון זכרונן לחיים
 שרי דהא ג' אחרונות כולן שאלה נטה ושרו דשאילות סבור
 הן ועוד כתב דחסור לכל מזון דמשני חו' מוסק חו' גורע
 בג' ראשונות מן המטבא שטבא חס' בברכות. וחול' החזן
 שומעין מטבא הברכות וזוהי קצבות לחן שפור עבדי חב'
 המזכיר והמקרי' בזמאמעות לית לן כדא. אסור ר' בגנץ חו'
 ר' שום חיון מצי' מטבא הברכות חפילו לדבר המזון

איור 1. פקטט שסומן למחיקה בידי המחבר. כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 184, דף 39א

בתוך הבית פנימה, והתעוררה שאלה אם גם בתוך הבית יש להדליק בצד שמאל. וכך כתב ר' צדקיה מרומי בעניין זה (כ"י מוסקבה, סימן קפה, דף 157א): "רבינו אפרים זצ"ל היה אומר, עתה בזמן הזה, שאין מדליקין מבחון, מוטב להניח מצד **ימין** מבפנים". המשך המשפט (חמש מילים לערך) נמחק, ואז כתב הסופר על המחק והמשיך בכתיבתו בגיליון: "ויש חולקין עליו. וגם בעיניי אינן נראין לי דברי רבינו אפרים זצ"ל [...]" . מסתבר כי בנוסח הראשון הסכים ר' צדקיה עם דבריו של רבינו אפרים, אך לאחר מכן חזר בו וחלק עליו, ולכן מחק את מה שמחק והוסיף את הסתייגותו בגיליון. **בכל** כתבי היד האחרים של "שבלי הלקט" מצוי רק הנוסח הסופי של ר' צדקיה, זה שמופיע בכ"י מוסקבה בגיליון, ורק כ"י מוסקבה משקף את לבטיו של המחבר, שכנראה הסכים תחילה עם דבריו של רבינו אפרים ולאחר מכן חזר בו.

(3) במקום אחר דן ר' צדקיה בשאלה אם אפשר לצרף למניין אנשים שכבר התפללו, או אי אפשר לקיים תפילה בציבור ללא עשרה אנשים שטרם התפללו. בכ"י מוסקבה מצויה פסקה שחסרה בכל שאר כתבי היד, וזו תחילתה (סימן כז, דף 39א): "ואע"פ שכתב אחי בשם הר' מאיר [...]" . לאחר מכן נמתחו קווים על הפסקה כדי למוחקה, וכאמור היא איננה מצויה בכל שאר כתבי היד של ספר "שבלי הלקט" (ראו לעיל איור 1).

(4) מעניין עוד יותר הוא הדיון בהמשך העמוד, בשאלה אם מותר להתפלל לחרוג מעט מנוסח התפילה הקבוע ולשנותו. בכ"י מוסקבה אנו מוצאים שורות אחדות שסומנו למחיקה, והן אינן נמצאות בכתבי היד האחרים: "[...] המאריך והמקצר באמצעיות [...] כתב ר' בנימן אחי [...]" . שאם אינו מניח מטבע הברכות, אפילו לדברי הגאון. כאן מסתיים העמוד, באמצע משפט, ואנו מצפים למצוא את המשך המשפט בעמוד הבא. ◀

בדבריי אבקש להוכיח שכתב היד הועתק בידי אחד מבני חבורתו הקרובה של המחבר, ושמה אפילו בידי המחבר עצמו, ויש בו שפע תיקונים, מחיקות והוספות. אקדים ואומר כי דיוני מבוסס על תצלום של כתב היד במכון לתצלומי כתבי יד שבספרייה הלאומית בירושלים, שצולם באמצע המאה הקודמת. צריך הייתי לבדוק את גוף כתב היד במוסקבה ולבסס את מחקרי על יסודות מוצקים יותר, אך אין זה אפשרי בימים אלו, בעת מגפת הקורונה העולמית. עם זאת דומני שניתן להגיע למסקנות ראשוניות גם על פי תצלום כתב היד.

להלן כמה דוגמאות למחיקות ולהוספות הפזורות לכל אורכו של כ"י מוסקבה.

(1) חכמים בימי הביניים נחלקו בשאלה איזו הפטרה יש לקרוא בשבת חנוכה שחלה בראש חודש טבת – הפטרה של שבת חנוכה או הפטרה של שבת ראש חודש. ר' צדקיה עסק בהרחבה בנושא זה, ולבסוף סיכם בקצרה: "דעתי נוטה ובראש חודש מפטרינן ולא בחנוכה, דקיימא לן: תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם" (סימן קצ). בכ"י מוסקבה הסיכום ארוך הרבה יותר, והוא מבוסס על ציטוט ארוך מהתלמוד הירושלמי: "וכן דעתי נוטה דבראש חודש מפטרינן ולא בחנוכה דגרסינן בירושלמי דפרק החליל מוספי שבת ומוספי ראש חודש מי קודם [...] זהו לשון הירושלמי. דקיימא לן תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם" (דף 162א). אך לאחר מכן הוקפה הפסקה ונמתחו עליה קווים, לסמן שיש למוחקה. ואכן, פסקה זו חסרה **בכל** שאר כתבי היד של ספר "שבלי הלקט" ואף בכ"י לונדון, והתיעוד היחיד שלה השתמר בכ"י מוסקבה.

(2) על פי התלמוד הבבלי, יש להדליק את נרות חנוכה **מחון** לפתח הבית, בצד **שמאל** של הדלת. בימי הביניים השתרש המנהג להדליק את הנרות

היחידים שנותרו מן ההעתקה הראשונה קודם שנמחקה. שמותיו אלו של הקב"ה מופיעים פעם נוספת בעמוד זה, בהקשר הנכון, בשורות 4 ו-11. כלומר, שלוש השורות (לערך) המקוריות שבתחילת העמוד – שבהן היה המשך המשפט הקטוע שבסוף עמוד א – נמחקו ואינן, והטקסט כולו "הוזז" שלוש שורות כלפי מעלה. מי שמחק את הטקסט הראשון הותיר רק את שמותיו של הקב"ה, שעל פי ההלכה אסור למוחקן, גם אם נכתבו בטעות. נמצינו למדים שהמעתיק לא רק תיקן את דבריו בהערות גיליון כפי שהצגתי בדוגמאות הקודמות אלא אף קטע את העתקתו **באמצע משפט** כדי למחוק את דבריו הראשונים. האם כ"י מוסקבה נכתב בהשגחתו הצמודה של המחבר?

(5) דוגמה קיצונית עוד יותר לתיקונים בכ"י מוסקבה מצויה בדף 19 (ראו להלן איורים 3-4).

אך שם באים דברים אחרים: "והרב ר' אברהם בן עזרא זצ"ל כתב בפירוש קהלת [...]", והמחבר עובר לעסוק בנושא אחר, אם כי קרוב: אם מותר לומר פיוטים בתפילה (ראו לעיל איור 2). מדוע קטע המחבר באמצע משפט את הציטוט שהביא מאחיו ר' בנימין, מחק אותו ועבר לצטט את אברהם אבן עזרא?

דומה שעיון זהיר בהמשך העמוד עשוי להבהיר את שאירע כאן – עמוד ב כולו כתוב על המחק. המשכו של המשפט הקטוע של ר' בנימין היה מצוי בזמנו בעמוד ב, אך הסופר מחק אותו ביסודיות וכתב מחדש את העמוד, בהשמטת הפסקה ה"מיותרת". ראייה לדבר הם שמותיו של הקב"ה, שמצויים שלוש פעמים בעמוד זה, ללא שום קשר לטקסט המועתק (שורות 7, 8 ו-15). כל אחד מהשמות הללו הוקף בידי הסופר בעיגול או בריבוע, והם השרידים

איור 3. בצד שמאל: הדף המקורי נתלש ובמקומו שובץ דף אחר, בכתיבה מרווחת יותר. כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 184, דף 18ב-19א

איור 4. בצד ימין: הדף המקורי נתלש ובמקומו שובץ דף אחר, בכתיבה מרווחת יותר. כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 184, דף 19ב-20א

לספר. בדיקת כ"י מוסקבה מעלה כי שני האזכורים הללו אינם מצויים בו כלל. כלומר, בנוסח הראשון של הספר לא הזכיר ר' צדקיה כלל את הרמב"ם. נתון זה מדגיש עוד יותר את החלטתו המפתיעה של ר' צדקיה בראשית דרכו – להתעלם כליל מספר משנה תורה של הרמב"ם, מסיבה שאיננה ידועה לנו.

הדוגמאות שהבאתי (שניתן להוסיף עליהן עוד רבות אחרות) מלמדות כי כ"י מוסקבה משקף נוסח ראשוני של ספר "שבלי הלקט", ויש בו תיקונים שהוסיף המחבר ברבות הימים. כ"י מוסקבה, על שלל גיליונותיו והמחיקות שבו, מקרב אותנו מאוד לשולחנו של ר' צדקיה ומאפשר לנו לעקוב אחר דרך עבודתו. עניין מיוחד יש במחיקות שעשה ר' צדקיה בספרו. פסקאות אחדות נמחקו כמעט ברשלנות, במתיחת קו עליהן, והטקסט המחוק ניתן לקריאה

הדף המקורי נתלש, ובמקומו שיבץ הסופר דף אחר. הטקסט בדף החדש מועט מזה שהיה בדף המקורי, ועל כן הסופר הותיר שוליים רחבים, כתב את הטקסט בתפזורת ואף הותיר את ארבע השורות האחרונות בעמוד ב ריקות. הנוסח בכל שאר כתבי היד זהה לזה שבדף המתוקן, ואין באפשרותנו לשחזר מה היה כתוב בדף המקורי, שנתלש ואיננו.

(6) כ"י מוסקבה עשוי ללמדנו גם משהו על שינויים שחלו במהלך השנים בספרייתו של המחבר. כבר העירו חוקרים על העובדה המתמיהה שעל אף עושר המקורות המדהים שעמד לפני ר' צדקיה מרומי – חיבורים מאיטליה, מבבל, מאשכנז, מצרפת הצפונית, מפרובאנס, מקטלוניה ומאנדלוסיה – הרמב"ם כמעט לא נזכר בספר "שבלי הלקט", והוא מובא פעמיים בלבד, בהכלות שמחות, שהן רק נספח

ואולי – אך זאת יהיה אפשר לומר רק לאחר בדיקת כתב היד במקורו – אולי כ"י מוסקבה הוא אוטוגרף של ר' צדקיה מרומי עצמו.

כ"י מוסקבה וכ"י לונדון ניצבים בנקודת מפתח בתהליך יצירתו של ספר "שבלי הלקט". המחבר כבר סיים את כתיבת ספרו, ותמו הלבטים הרבים בניסוח ובתוכן, שבוודאי ליוו את ר' צדקיה לכל אורך הדרך. שני טפסים (!) של הספר הועתקו בצורה נאה ונקייה, והספר כמעט "יצא לאור", כלומר כמעט נמסר לידי כל מי שמוצא בו עניין ורוצה להעתיק אותו. אך ברגע האחרון מצא המחבר שעליו לעשות שינויים אחדים בספרו, וזה פשר המחיקות והתיקונים שאנו מוצאים בשני כתבי היד. רק לאחר שנעשו התיקונים האחרונים נמסר הספר לרשות הרבים, וכתבי היד האחרים של הספר מתעדים אך ורק את הנוסח הסופי והאחרון שלו. ■

ללא כל קושי, ופסקאות אחרות נמחקו ביסודיות רבה, וטקסט חדש נכתב על גבי המחק, ואינני יודע לומר מה הנחה את ר' צדקיה או את הסופר שעבד לפי הנחיותיו של ר' צדקיה, למחוק לעיתים בדרך זו ולעיתים בדרך אחרת.

תופעה דומה מאוד, אך כנראה בהיקף מצומצם יותר, מוצאים אנו גם בכ"י לונדון, שהועתק כזכור בשנת 1260. שני כתבי היד נכתבו אפוא בחוגו הקרוב ביותר של ר' צדקיה, ובשניהם עשה ר' צדקיה, או אחד מבני חבורתו הקרובה, שינויים ותיקונים של הרגע האחרון. אם צריכים אנו לבחור מי משני כתבי היד הנזכרים עדיף מחברו, הבחירה תיפול ככל הנראה על כ"י מוסקבה. רק מי שהיה מקורב מאוד לר' צדקיה היה יכול – כפי שתיארתי לעיל, בדוגמה 4 – לעצור את העתקת כתב היד בעודה בעיצומה, למחוק כמה שורות ולכתוב מחדש על המחק את הנוסח המתוקן של החיבור.